

ԳՐԱԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԵՐԻՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍՆԱԳԵՏ

Պատիվ և հաճույք մըն է ինձ համար համառոտաբար խոսիլ Գարեգին արքեպիսկոպոսի բազմակողմանի աշխատութեան մեկ տեսակին մասին և ցույց տալ անհուն ծառայութիւնը որ մատուցած է իբր Զայ մանրանկարչութեան մասնագետ:

Զայ անցյալի և մշակույթի լուսարար նուիրեալ համար նկարագարող մատյանները խիստ կարևոր դեր մը կը խաղան: Պատեւադմենքու, արչական քննարկ և կրօնական հաշտեցնելու զոհ դացած են մեր եկեղեցիներէն և վանքերէն շատերը, այնպես որ հաճախ ավերակներ կամ կիսավերակ շինութեանք միակ վիճակին են Զայ ճարտարապետական բարձր արվեստին: Չկան ալեւ շէնք արծաթեալ, ոսկեղոծ և ակառակու անոթները, կտաւները, որոնք եկեղեցիներու զարդը կը կազմեն: Բայց հակառակ ամբողջութեան և կողոպտանքուն, մեծ թվով ձեռագիրներ բարեբախտաբար կը մնան տակաւին, և կարելի է հստակ դադարաւոր մը կարգել Զայ նկարչութեան զարգացման մասին: Կարելի է որոշել Զայաստանի և Կիլիկիո արվեստի զանազան հոսանքները, հետեւել հայ գրիչներու գործողութեան բոլոր այն կենտրոններուն մէջ, ուր հայկական անկախութեան կործանումէն վերջ նոր դադուքներ հաստատուեցան:

Այս ստեղծագործութեան ծանոթութիւնը կը պարտինք մեծաւ մասամբ Գարեգին Սրբադանին, որ յուր երկարատեւ և անխնայ գործունէութեան ընթացքին մոտեն քննած է Էջմիածնի, Նրուսաղիմի, Վենետիկի և Վիեննայի ճոխ համալսարանները, ինչպէս նաեւ Միլոթայի և Սֆերիկայի մա-

տնադարաններու կամ թանգարաններու մէջ գտնվող Հայ մատյանները: Հայաստանի զանազան դպրատները ճամբորդելով տեսած է բոլոր այն ձեռագիրները, որոնք նախորդ պատերազմին առաջ կը պահվէին վանքերու կամ եկեղեցիներու մէջ: Ուսումնասիրած է դանոնք իբր հմուտ գեղարվեստագետ, որ ծանոթ է ոչ միայն Հայ անցյալին, այլ և մոտակա երկիրներուն արվեստին, ինչպէս Բյուզանդական, Սլովակական, Սասանյան և Սելուքեան արվեստները և ուսումնասիրած է դանոնք իբր պատմագետ, ցույց տալով հիշատակարաններու մէջ գտնվող շահեկան տեղեկութիւնները և անոնց նշանակութիւնը եկեղեցական կամ քաղաքական պատմութեան համար: Ուսումնասիրած է վերջապես իբր զգալուն գեղարվեստագետ, որ գիտե՞ դնահատիկ և դնահատիկ տալ մեր գրիչներու և ծաղկողներու արվեստին մասնավոր հմայքը:

Վարդապետութեան առաջին տարիներն սկսելով իր ուշադրութեան առարկա եղան նկարագրող ձեռագիրները: 1898 թվին Արարատ ամսագրին մէջ կը հրատարակեւ ուսումնասիրութեան մը Ախալցխայի գաղտնի Մղրութիւնը ղրղի Սելեւորանի մասին: Այս ձեռագիրը ղրղած և ծաղկած է 909 թվին, ի. Կ. Պոլիս, ուշադրաւ է իբր հայ մանրանկարչութեան ամենահին օրինակներին մին: Կարելիք է նաեւ իբր ապացույց, որ տասներորդ դարու սկիզբը հայ արվեստագետներ կաշխատեն Բյուզանդական Կայսերութեան մայրաքաղաքին մէջ:

Մանրանկարչութեան նվիրած իր երկրորդ հոդածը՝ «Նախնեաց յիշատակներ» կը պարունակէ զատմական և դե-

դարձեալ տական խիստ շահեկան ծանոթութեանը: Այս առթիւլ Գարեգին Սրբազանը մանրամասնորոշաւ նկարագրած և ուսումնասիրած է էջմիածնի թիւ 369 աշխատարանը, զրոյած և նկարագրողոված ը Սեբաստիա 1068 թիւին, Գրեգոր Արեւիկեցու կողմանէ, որ իր հոր և եղբոր հետ միասին հետեւած էր Վասպուրականի Սննիքերիմ թաղաւորին: Գարեգին Սրբազանի ուսումնասիրութեան շնորհիւ կը տեսնենք, որ հայրենի հողին հետեւ իսկ Հայ արվեստը կը պահեր իր բնորոշ հատկանքը, օգտուելով հանդերձ Բյուզանդական օրինակներէ: Կը տեսնենք այն նուրբ ոճը, որ սկսած էր դարգանալ Հայաստանի մեջ տանըմէկերորդ դարուն, և որ նախապատկերն է այն արվեստին, որ պիտի ծաղկէ Կիւիկի մեջ հետեւյալ երկու դարերու ընթացքին:

Այս վերջի առաւ տարիներուն մեջ Գարեգին Սրբազան մասնաւորապէս զբաղված է տասներեքերորդ դարու ստեղծագործութեամբ, որ մեր մանրանկարչական արվեստի ոսկեդարը կրնար նկատվել, նամանականդ Կիւիկի մեջ: Հեթումյան արքաներու և իշխաններու հովանաւորութեան տակ, դիտնական և դեղարվեստասեր կաթողիկոսներու և եպիսկոպոսներու հոգածութեամբ մանրանկարչութիւնը նոր փայլ կը ստանայ այս շրջանին: Սկիզբաւ, Դրադարի, Հումկլաւ և Սիս առաջնակարգ կենտրոններ են, ուր հանձարեղ դրէչներ և նրկարիչներ կաշխատին քով քովի ու կը պատրաստեն շքեղ մատաններ, որոնք դրուիս գործոցնէր են ոչ միայն Հայ արվեստի, այլ և ընդհանուր Միջնադարյան արվեստի: Քնդատանդին Ա. կաթողիկոս որպէս հայ մանրանկարչութեան մեծ հովանաւորը հողվածը Գարեգին Սրբազան մեղ կը ծանոթացնէ բոլոր այն մատաններ, որոնք կապված են Կոստանդին Կաթողիկոսի անվան հետ, և կը պարկերացնէ Հումկլայի դրէչներու բարձր արվեստը, մանաւանդ թորոս Ռոսլինինը, որ արդարեւ փառքն էր:

Տասներեքերորդ դարու Հայաստանի

դրէչներու գործունեութիւնը նույնքան ուշադրով է: Իր պատմահնադիտական աշխատութեան մեջ, «Սարգսիւնանք կամ Պոռէկանք Հայոց պատմութեան մեջ», Գարեգին Սրբազան ցույց կուտայ, որ Արեւելեան արեւադարձութիւնն հետո, Վրահայիական իշխանութեան շրջանին, իսկական վերածունդ մը կը սկսէ Հայաստանի արեւելյան դաւաններուն մեջ: Այս շնորհաւ աշխատութեան երկրորդ մասը, որ տակաւին մեր ձեռքը չէ հասած—նվիրված է քաղաքակրթական և հոգեւոր կյանքի նկարագրութեան: Մանրանկարչութեան ուսումնասիրութեան համար մասնաւոր կարեւորութիւն ունի վերջի դրուիս, «Գիւլաջոնի ԲԱՐՁՐ ԴՊՐՈՅԸ ԿԱՍ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱՆ», որովհետեւ հոս աշխատեցան ճարտար դրէչներ, ինչպէս թորոս Տարոնցիք:

Հայկական արեւելյան դաւաններու վերածնունդի պատմութիւնը Գարեգին Սրբազանը ուսումնասիրած է նաեւ կարգ մը հողվածներու մեջ: Քնդատանդ Մանրանկարիչ և Շոթրոկանց Տոհմը, դարձեալ իշխանութեան Հումկլայի մանրանկարչի մասին հողվածները կը պատկերացնեն այս վարպետին արվեստը, անոր արեւելյան բնութիւնը, դեղարվեստական կապերը Սասանյան, Միջնադարյան և արաբական արվեստներու հետ, նմանութիւններ հին սյուրիական պատկերադրութեան հետ: Այս արեւելյան բնութիւնը, որ Հայաստանի մանրանկարչութիւնը կը զանադանէ Կիւիկյան ստեղծագործութիւններէն, երեւան կուզա ուրիշ ձեռագրիւններու մեջ: Այս շարքին են թարգմանչաց Ալեքսանդր, որու մասին Գարեգին Սրբազան արդէն խոսած էր նախնեաց հիշատակներուն մեջ, Գետաշինի Ալեքսանդր, ուսումնասիրված Հայրապետի դպրոցի մի դրուիս գործը վերնադրով հողվածին մեջ և արեւադարձ մը, մասամբ նկարված Արապ դրիս կողմանէ, որ այժմ կը դառնի Շիքալայի Համալսարանը:

Այս համառոտ տեսութիւնը հողիկ դարպար մը կրնայ տալ Գարեգին Սրբազանի բազմաբնույն գործի մասին: Պետք

է նաեւ հիշել Գրչութեան արվեստը հին հայոց մեջ, թանկագին քարտեզ մը Հայ հնազորութեան համար, ինչպես նաեւ դրսնութեան իրենց և երկասիրութեան իրենց, որոնք թեկե մանրանկարչութեան արվեստի շին հատկացված, սակայն չհասկանալի տեղեկութիւններ կը պարունակեն շատ մը ձեռագիրներու մասին: Այս կարգին է, օրինակի համար, Հայկոյ թառի Ամենափրկիչը, ուր քանդակագործութեան նմուշներու հետ միասին ուսումնասիրված են խաչելութեան պատկերներ, քաղված դանազան նկարագրող Ավետարաններ:

Հայ արվեստի բոլոր ուսանողները երախտագիտութեան խոր պարտք մը ու-

նին Գարեգին Սրբազանի հանդեպ: Շնորհիվ իր հրատարակութիւններուն, ան եղած է երեց առաջնորդը և ոգևորած է զանոնք, և իր աննման բարյացակամութեամբ օգնած է անոնց ամեն անգամ, որ գլմած են իրեն: Ոչ մեկ զխոնական, ըլլայ Հայ կամ օտար, չունի Գարեգին Սրբազանի խոր հմտութիւնը, ոչ մեկը այդքան ծառայութիւն մատուցած է Հայ մանրանկարչութեան զիտութեան: Մեր սրտաբուղի իղձն է, որ Մանրանկարչական քարտեզը այն հսկա աշխատանքը որ պատրաստ է երկար տարիներ ի վեր, փութով երևան դա, կազմելով փայլուն պատկեր իր առատ դործունեութեան:

(«Հայաստանյայց եկեղեցի»)

ՍԵՐԱՐՓԻ ՏԵՐ-ՆԵՐՍԻՍԵԱՆ

